

ТАҚРИЗИ

муқарризи расмӣ ба кори диссертатсионии Абдуев Эмом Субҳонович дар мавзуи «Лексикаи ғазалиёти Толиби Омулӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Забони тоҷикии форсӣ яке аз қадимтарин забонҳои дунё ва яке аз ганотарин забон аз ҷиҳати луғавӣ аст. Маҳз бо шарофати ниёғони барӯманди тоҷику форс ин забони латифу зебо борҳо аз кӯраи озмоишҳои бисе саҳти таърихӣ берун оварда шуда, ниғаҳдорӣ ва бегазанд ба насли оянда интиқол дода шудааст. Мусаллам аст, ки забони имрӯзаи тоҷикии форсӣ нахуст ҳамчун забони назм бо ашъори гаронмоя ва безаволи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ва Абулқосим Фирдавсӣ поягузорӣ шуда, минбаъд шуруъ аз асари «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино ба забони наср низ табдил ёфт. Ҳамин аст, ки забони назми тоҷикии форсӣ низ чун забони насри он ҷузъи муҳим ва ҷудонашавандаи забони адабии тоҷикии форсӣ буда, омӯзиши забони назм ҳам барои нишон додани ҳунари суҳанвари адибон дар гузашта ва ҳам барои муайян кардани ҳолати имрӯзаи забони адабии тоҷикӣ аҳаммияти калон дорад. Аз ин нигоҳ, омӯзишу таҳқиқи вижагиҳои луғавии забони назм, аз ҷумла забони ашъори як шоири муайян дар як давраи муайяни таърихӣ ва муайян кардани нақши ӯ дар афзунгардии захираю таркиби луғавии забони тоҷикии форсӣ яке аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии муосири тоҷикӣ мебошад.

Бинобар ин, кори диссертатсионии Абдуев Эмом Субҳонович дар мавзуи «Лексикаи ғазалиёти Толиби Омулӣ» муҳим арзёбӣ карда мешавад, зеро дар он ба омӯзишу таҳқиқи вижагиҳои маъноӣ сохтори лексикаи ғазалиёти яке аз шоирони асри XI ҳавзаи форсизабонони Ҳиндустон Муҳаммад Толиби Омулӣ, мутахалис ба «Ошуб» ва «Булбули Омул», донандаи ҳуби илмҳои замона - ҳандаса, мантиқ, ҳайат, ҳикмат ва ҳунари ҳушнависӣ бахшида шудааст.

Мақсади асосии кори диссертатсионӣ таҳлилу баррасии вижагиҳои маъноӣ луғавӣ, мазмуну мундариҷа, вижагиҳои корбурди лексикаи ғазалиёти Толиби Омулӣ ва мушаххас намудани нақши ин гурӯҳи луғавӣ дар афзун гардидани захираи луғавӣ ва рушди минбаъдаи забони тоҷикии форсӣ мебошад, ки диссертант бо мақсади худ ноил гаштааст.

Диссертатсия аз муқаддима, се боб, 13 фасл, хулоса ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат аст.

Дар муқаддимаи диссертатсия мубрамии мавзуи таҳқиқ, дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ, робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва ё мавзуҳои илмӣ, мақсади таҳқиқ, вазифаҳои таҳқиқ, объекти таҳқиқ, предмети таҳқиқ, асосҳои назариявии таҳқиқ, асосҳои методологии таҳқиқ, навгонии илмии таҳқиқ, нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқ, мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ, тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия, сохтор ва ҳаҷми диссертатсия қайд гардидааст.

Боби якуми диссертатсия - “Масъалаҳои назарии лексика дар забони назм” аз се фасл иборат мебошад.

Дар **фасли якуми ин боб** масъалаҳои назариявии таҳқиқ ва таснифи лексикаи назм дар забони форсу тоҷик мавриди баррасӣ, омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудааст. Тавре диссертант қайд менамояд, дар ташаккул ва таҳаввули фарҳангу тамаддуни ҳар як халқияти башар рукни муҳимтарину арзишмандтарин забон аст ва ҳар чизеро, ки инсон аз таърихи гузаштаву имрӯзани худ сабт кардаасту мекунад, танҳо тавассути забон сурат гирифтааст. Забони тоҷикии форсӣ аз ҷумлаи ҳамин гуна забонҳост, ки таърихи қадим дорад.

Баъдан диссертант ҷиҳатҳои назариявии таҳқиқи лексикаи забони назмро мавриди баррасӣ қарор дода, дар ин зимн лексика (луғат) ва лексикология (луғатшиносӣ)-ро дар асоси таҳқиқоти забоншиносони шинохтаи тоҷик ва рус таҳлил намуда, хулосагирӣ мекунад, ки лексика ин маҷмуи калимаҳои ин ё он забон истифодашаванда, аммо лексикаи забони назм - маҷмуи калимаҳои хоси интихобие мебошад, ки дар осори ин ё он шоир мӯшикофона истифода мешаванд.

Воқеан, рушди лексикаи забони адабии ҳар халқият бо тағйироте, ки ӯ аз сар мегузаронад, вобастагӣ дорад. Маҳз ба воситаи калимаҳои забони модарӣ инсон дар хусуси ҳаёти воқеӣ, ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият дар шакли унсурҳои ҷудоғона дониш ҳосил мекунад, зеро лексика калимоти ҳамаи самтҳои воқеии оламиату одамиятро дар бар мегирад. Он дарбаргирандаи вожаҳои мансуби пайдоиши ҳаёти башар, вожаҳои мансуби ҷамъияти гузаштаву имрӯз, одобу рафтор, касбу ҳунар, ном, сифат, шумораву амали ашё, мавҷудоти табиат, набототу ҳайвонот, олотӣ амал, некию бадӣ, соҳаҳои мухталифи ҷамъият, иҷтимоиёту сиёсат, калимаҳои иқтибосие, ки аз забонҳои гуногун мегузаранд, вожаҳои ирфониву адабӣ мебошад.

Дар **фасли дуюми боб** диссертант масъалаҳои назариявии лексикаи ирфониро дар забоншиносии тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода, нақши осори сӯфияро дар такмилёбии забони тоҷикии форсӣ ва рушду ганишавии таркиби луғавии он зикр менамояд. Тавре диссертант қайд мекунад, калимаву дигар воҳидҳои забонӣ дар назми адабиёти суфия на чун як аломати қолабдошта, балки аз ҷиҳати ифодаҳои маъноиву сохторӣ мақоми хосеро ишғол намуда, маъниҳои тозаро тавлид кардаанд. Аз ҳамин ҷиҳат дар олами шеър адаб осори тасаввуфӣ як ҷузъи муҳимтарини таркибии таърихи забони адабӣ маҳсуб мешавад, зеро тасаввуф (яъне, суфизм) чун як падидаи иҷтимоиву фарҳангӣ дар таърихи тамаддуни мардуми тоҷику форс нақши назаррас дорад.

Аз нигоҳи диссертант, хусусияти забонии осори насрӣ аз осори назмӣ фарқияти калон дорад ва ҳамчунин аз назари воқеият ҳодисаи таҷдиду дарёфти луғавӣ нисбат ба каломии насрӣ дар каломии манзум бештар ба назар мерасад. Ба замми ин, забони осори назмӣ бештар рамзияту мухайлот ва зебогии каломро таъмин месозад ва дар баёни он таассуроти бештаре ба назар мерасад.

Ҳамин тариқ, лексикаи ирфонӣ бо тариқи маъмул бештар дар назм истифода карда мешавад ва нисбатан дар осори аҳли тасаввуф дар назарҳо аёнтар мавқеъ дорад. Лексикаи ирфонӣ дар осори манзум яке аз муҳимтарин омилҳои ғановат ва сарвати бебаҳои таркиби луғавии ҳар як забони адабӣ ба шумор меравад, зеро тамоми паҳлуҳои луғавию маъноии забони адабӣ маҳз дар забони осори манзум, махсусан забони лирика, имконияти бештари ифодаи худро зоҳир менамоянд.

Дар **фасли сеюми ин боб** мубрамияти таҳқиқи лексика дар забоншиносии назм мавриди баррасӣ ва омӯзиш қарор дода, мубрамияти забони пурасрору гаронмояи назм ва хусусияти онро чунин мефаҳмонад: забони назм забонест, ки бо ҷилваҳову тобишҳои рангин ва зебогии шуниданаш аз забони гуфтугӯӣ, ки миёни гӯяндаву шунаванда маъмулӣ асту чараён мегирад, куллан тафовут дорад. Дар забони шеър на ҳамеша меъёрҳои грамматикӣ ва лексикӣ риоя мешаванд, зеро афзалият ба ҷанбаҳои лирикӣ дода мешавад.

Аз сӯи дигар забони назм бо мураккабӣ ва хусусиятҳои ба худ хос аз забони авом, ки ҷанбаи муколамавӣ ба бар мекунад, фарқкунанда мебошад. Лирика шакли ниҳоят мураккаби маърифати ифода буда, дар он хусусиятҳои монологии сухан бартарӣ пайдо мекунад.

Ҳамин тариқ, диссертант дар охири ин боб хулосагирӣ мекунад, ки назм дар шакли ирфонӣ метавонад ғановати луғавиро қудрат

бахшида, бо маҷозоти пӯшидаву бообуранг (метафора, метонимия, синекдоха) каломро зебову мутаассир месозад. Афкори хонандаву шунавандаро ҷолибу доираи тахаюлро васеъ гардонад ва онҳоро бар таҳлилу фаҳмиши рамзу киноя, санъати тамлеҳ пайи андеша равона созад. Умуман, шеър марбут бо хусусиятҳои лексикияш ҷолибияту ҷаззобияти ба худ ҳосе дорад. Аз ин рӯ вазифаи эҷодкор дар шеър он аст, ки тавонад ҳарчи беҳтару ҷаззобтар мақсади худро таъсирбахш созад.

Боби дуюми диссертатсия - “Вижагиҳои луғавию маъноии лексикаи ирфонии ғазалиёти Толиби Омулӣ” аз 5 фасл иборат аст.

Дар **фасли якуми ин боб** вижагиҳои таносуи маъноҳои вожагон дар забони назм мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор гирифтааст. Диссертант нахуст оид ба шахсият ва ашъори Толиби Омулӣ дахл карда, зикр менамояд, ки ғазал дар эҷодиёти Толиб яке аз шоҳаҳои пурбори ашъораш буда, осораш аз лексикаи ирфонӣ, сермаъноии вожаҳои динию ирфонӣ, муродифот, мутазод, вижагиҳои луғавӣ, хусус каломи илоҳӣ самар гирифтаанд. Он вожаҳои ирфониву қуръоние, ки Толиб онҳоро дар ғазалиёти худ истифода намудааст, ихтисос ба як илм нашошта, балки ба донишҳои гуногун вобаста аст. Масалан, истилоҳоти истифодашуда дар ғазалиёти Толиб гоҳе махсуси улуми қуръонӣ аст, гоҳе ба дониши фалсафа иртибот дорад, баъзе аз вожаҳо ба дониши калому каломсароён марбут аст, инчунин бархе истилоҳоти вай махсуси ирфону тасаввуф, фаҳмишоти рӯзгору зиндагии башарӣ, тарбияи низомоти ҳамида ва муҳаббату самимият ба Ватан мебошад. Дар ин зимн, диссертант вожаҳое, мисли **тақво, шахд, зоҳид, ҳичрон, исмат, азалу абад, интизор, адл, абтар, фавҷ, қазо, мустақим, яъс, шаръ, файз, хайл** ва монанди инҳоро мавриди таҳлил қарор додааст.

Дар **фасли сеюми ин боб** муродифоти луғавӣ дар ғазалиёти Толиб таҳлил карда шудаанд. Диссертант нахуст андешаи забоншиносро атрофи мафҳуми муродифот, яъне синонимияро ҳамчун ҳодисаи лингвистӣ маънидод карда, зикр менамояд, ки дар забони ғазал низ муродифот яке аз муҳимтарин категорияҳои луғавӣ маҳсуб меёбад. Бо мақсади муайян кардани вижагиҳои муродифот дар ғазали Толиб диссертант калимаҳои бо ҳам муродифи зеринро мавриди таҳлил қарор додааст: **пару бол, меҳру вафо, симу зар, чехраву рӯ, масту махрур, зулфу кокул** ва ғайра.

Дар **фасли чаҳоруми ин боб** мутазодҳои луғавӣ дар ашъори шоир мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Диссертант нахуст вижагиҳои ҳодисаи мутазод, яъне антонимияро муайян карда, зикр менамояд, ки

мутаоздо дар забон яке аз муҳимтарин категорияи лексикӣ мебошанд ва барои шинохти вожаҳои ифодакунандаи ашӯҳо, мафҳумҳо, ҳодисаҳои воқеаҳо, ки хусусияти зидмаъноӣ доранд, мусоидат менамоянд. Вижагии зидмаъноӣ дар он аст, бештар ба таври чуфт ифода меёбад, масалан: ман – ту, баланд – паст, рафтани наарафтани – рафтани, тунд – оҳиста ва монанди инҳо, ки муносибати муқобилмаъноӣ доранд.

Дар **фасли панҷуми боби мазкур** омонимҳои луғавӣ дар ғазалиёти Толиб мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Диссертант нахуст омонимҳоро ҳамчун калимаҳои ҳамовоз ва ҳамшакл тавсиф карда, зикр менамояд, ки адибон калимаҳои ҳамшаклро бо маънии гуногун кор фармуда, порчаҳои ачиби муассир ва дилчасп месозанд. Ин ҳол боиси он мешавад, ки хонанда ҳини мутолиаи матн дар хусуси воҳидҳои луғавии ҳамсурати гуногунмаъноӣ фикру мулоҳиза кунад, бо фаросат маънии ҷудогонаи онҳоро дарёфта, аз маҳорати суҳангустарии муаллиф лаззат бардорад. Яке аз он муҳандисони суҳансоз Толиби Омулист, ки ин мансубиятро соҳиб аст.

Боби сеюми диссертатсия – “Ҳаснифоти мавзӯии лексикаи ғазалиёти Муҳаммад Толиби Омулӣ” аз 5 фасл иборат аст, ки дар он лексикаи антропономӣ, тасвири номҳои гуногун, номи растанию дарахтҳо, номи маҳал ва рӯду обҳо ва лексикаи зоономӣ дар ғазалиёти Толиби Омулӣ мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор дода шудааст.

Сипас диссертант, дар асоси ғазалиёти Толиби Омулӣ номҳои шахсиятҳои машҳури динию мазҳабӣ – **Нӯх, Иброҳими Халилулоҳ, Калим, Мусои Калимуллоҳ, Исо, Фиръавн, Қорун, Сулаймон, Аюб, Довуд, Юсуф, Муҳаммади Мустафо, Ҷабраил ва монанди инҳо, ҳамчунин шоирону мутафаккирони бузурги тоҷикӣ форс – Ҳофизи Шерозӣ, Саъдии Шерозӣ, Шамси Гелонӣ ва Шамси Табрезӣ, Ҳотами Тай** ва монанди инҳоро шарҳу маънӣ намудааст.

Дар **фасли дуюми** ин боб диссертант номҳои гуногунро, ки дар ашӯри Толиби Омулӣ воҷеҳдоранд, тасвир намудааст, аз ҷумла, номҳои ба монанди **фалак, арш, шаб, субҳ, шом, сахар, лаъл, найсон, шакар, анғубин** таҳлилу баррасӣ кардааст.

Дар **фасли сеюми** ин боб қорбурди номи растанию дарахтҳо дар ғазалиёти Толиби Омулӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ғазалиёти шоир номҳои растанию дарахтҳо дар шумораи зиёд мавриди истифода қарор дода шудаанд, ки ин қабати лексика бо навҳои гуногуни набототу дарахтон мутааллиқ гардида аст. Ба андешаи муҳақиқ лексикаи марбут ба растаниҳо гулу гиёҳ баъзе дар қолаби асли ва

қисмати дигарашон дар шакли маҷозӣ, ки дар сурудаҳои Толиб мавҷуданд, бо маромҳои услубӣ дар ғазалҳо оварда шудаанд.

Дар **фасли чаҳоруми** ин боб қорбурди номи маҳал ва рӯду обҳо дар ғазалиёт ва маъниҳои луғавию маҷозии онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар ин зимн мавридҳои истифодаи номҳои зерини маҳаллҳо ва рӯду дарёҳо дар ғазалиёти Толиб таҳлил карда шудааст: ба мисли; **Миср, Канъон, Омӯл, Шероз, Қандаҳор, Чайхун** ва ғайра.

Ҳамин тариқ, **навгонии қори таҳқиқотӣ** дар он зоҳир мегардад, ки дар он бори нахуст вижагиҳои луғавию маъноии ғазалиёти Толиби Омӯлӣ ҳамчун сарчашмаи рушд ва афзунгардии таркиби луғави забони тоҷикии форсӣ дар асри XI дар ҳавзаи шоирони форсизабони Ҳиндустон муайян ва гурӯҳҳои луғавӣ дар ғазалиёти ин шоир тасниф карда шудаанд. Дар баробари ин, омӯзиши вижагиҳои луғавию маъноии ғазалиёти Толиби Омӯлӣ ҳолати забони ин давраи муҳимми рушди забони адабии тоҷикиро бозгӯ менамояд.

Дар охири қори диссертатсионӣ, хулоса оид ба муҳимтарин натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомдодашуда иборат аз 10 банд оварда шуда, ҳамчунин тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот дар 3 банд пешниҳод карда шудааст.

Дар баробари ин бояд зикр намуд, ки диссертатсия ва автореферати он аз камбудиву норасоӣҳо холи нестанд:

1. Хуб мебуд агар номи қори диссертатсионӣ “Вижагиҳои маъноию сохторӣ ва мавзӯии қалимаҳо дар ғазалиёти Толиби Омӯлӣ” номгузорӣ карда мешуд, зеро тавре аз мундариҷаи диссертатсия бармеояд, дар қори диссертатсионӣ маҳз ҳамин се вижагиҳои лексика дар ғазалиёти Толиби Омӯлӣ мавриди баррасӣ, омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудаанд ва мақсади қори таҳқиқотӣ низ бо дарназардошти ҳамин вижагиҳои луғавӣ муайян карда шудааст.
2. Боби якуми диссертатсияро “Қиҳатҳои назариявии таҳқиқоти лексикаи забони назм” номгузорӣ кардан мувофиқи мақсад буд.
3. Агар дар охири ҳар як фасли бобҳои дуюм ва сеюми диссертатсия таносуби истифодаи вожаҳои тоҷикӣ ва вожаҳои арабию забонҳои дигар дар ғазалиёти Толиби Омӯлӣ муайян карда мешуд, қори диссертатсионӣ пурмазмунтар мегардид.
4. Дар матни диссертатсия ва автореферати он услуби илмӣ на ҳамеша риоя шудааст. Масалан, дар саҳифаҳои 25, 41, 43-уми диссертатсия ба ҷойи қалимаи “мо” баъзан қалимаи “ман” ё “банда” истифода шудааст, ҳол он ки дар услуби илмӣ дар

чумлаҳои хабарӣ танҳо ба шахси сеюм (хоҳ танҳо, хоҳ чамъ) нисбат дода шудани амалу ҳолат маъмул аст; ифодаи “Доманаи лексика калимоти ҳамаи самтҳои ба сар доштаи оламияту одамиятро дар бар мегирад” хоси ифодаи илмӣ намебошад (саҳ. 18) ва ғайра.

5. Дар матни диссертатсия ва автореферати он ғалатҳои имлоию грамматикӣ ва техникӣ низ ба назар мерасанд. Масалан, дар номи боби 1 –уми диссертатсия ва матни фаслҳои он (саҳифаҳои 13-38) ба ҷойи калимаи “назарӣ” бояд калимаи “назариявӣ” истифода мешуд. Ба ҷойи калимаи “ҳархела” (дар номи фасли 2-юми боби 3) истифодаи калимаи “гуногун” беҳтар буд. Ғайр аз ин, дар баъзе калимаҳо истифодаи ноҷойи ҳарфҳои “ӯ” ва “ӣ” ба назар мерасад (саҳифаҳои 9, 10, 25 ва ғайра).

Дар маҷмӯъ, камбудии ишорашуда ба мазмуни таҳқиқоти анҷомёфта таъсири манфӣ намерасонад, зеро онҳо хусусияти тавсиявӣ дошта, зимни таълифи кори таҳқиқотӣ дар шакли монография онҳоро баратараф кардан мумкин аст.

Фишурдаи рисола (автореферат) бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ мазмуну мундариҷаи корро инъикос мекунад ва мақолаҳои таълифнамудаи муаллиф низ ба талабот ҷавобгӯ мебошанд. Диссертант аз рӯйи мавзӯи диссертатсия дар маҷаллаҳои илмие, ки аз тарафи Комиссияи олии атестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия шудаанд, 5 мақолаи илмӣ ба нашр расонидааст ба талаботи пешниҳоднамудаи Комиссияи мазкур ҷавобгӯ мебошад.

Хулосаи мухтасари кори диссертатсионӣ (аннотатсия), ки бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар охири автореферати диссертатсия оварда шудаанд, тибқи талаботи ҷорӣ Комиссияи олии атестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шуда, моҳияти илмии кори мазкурро ба таври фишурда инъикос менамояд.

Ҳамин тавр, кори диссертатсионии Абдуев Эмом Субҳонович дар мавзӯи «Лексикаи ғазалиёти Толиби Омулӣ» ба талаботи бандҳои 31-35-уми Тартиби додани дараҷаҳои илмӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми июни соли 2021, №267 тасдиқ шудааст, инчунин ба талаботи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгӯ буда, муаллифи он сазовори дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – забони тоҷикӣ мебошад.

Муқарризи расмӣ,

мудири шуъбаи илмию ташкилии

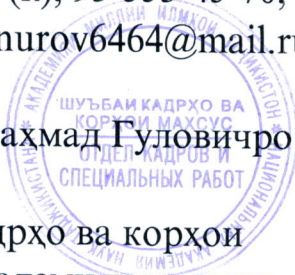
Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,

доктори илмҳои филологӣ Нуров Пирмахмад Гулович

Суроға: ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33
Тел.: (992) 223-06-48 (к), 93-553-45-70,
Почтаи электронӣ: nurav6464@mail.ru

Имзои Нуров Пирмахмад Гуловичро
тасдиқ менамоям.

Мудири шуъбаи кадрҳо ва корҳои
махсуси Раёсати Академияи миллии
илмҳои Тоҷикистон

Муродова Матлуба

25.08.2023